

Уляна Головач,
Ростислав Паранько

АДАПТАЦІЯ ГРЕЦЬКИХ І ЛАТИНСЬКИХ ВЛАСНИХ ТА ЗАГАЛЬНИХ НАЗВ НА ТЛІ УКРАЇНСЬКИХ ПРАВОПИСНИХ СУПЕРЕЧОК

Загальні зауваги

Питання правопису слів чужомовного походження – одне з найпроблемніших в історії вироблення українського правописного кодексу. Ця історія позначена докорінними змінами у формулюванні самих критеріїв, з якими підходили до формування українського правопису впродовж ХХ ст. Свого часу ці критерії підсумував і проаналізував Юрій Шевельов¹.

Перший період, що його Ю. Шевельов називає «періодом закладання фундаментів», позначений правописними дебатами 1920-х років, у яких провідну роль відігравав «критерій національної єдності». Цей критерій визначив основні риси «Українського правопису» 1928 р. (далі УП28), який зумів поєднати дві традиції письма, що співіснували в розділеній на той час Україні. Саме штучно вироблені компромісні правила написання чужомовних слів, головню в питанні *л* і *ль* у словах латинського походження супроти *г* і *л* у грецьких запозиченнях, стали підставою для надання УП28 формального статусу «єдиного», або «соборного».

Другий період позначений докорінною зміною основного критерію в підході до вироблення правописних норм. Він починається в 1933 р. зі скасування основних правил УП28, і його провідним гаслом стає «критерій взорування на російській мові»: партія поставила перед українськими мовознавцями завдання наблизити український правопис до російської ортографічної традиції – і це завдання було успішно втілено в «Українському правописі» 1946 р. (далі УП46). Тоді ж змінено правила правопису чужомовних слів. Серед них:

- 1) змінилися принципи написання грецьких запозичень із літерою *θ* («тета») (*Фермопіли*, *Афінагор*, *Афіней* замість узвичаєного *Термопіли*, *Атенагор*, *Атенеи*);

¹ Шевельов Ю. Про критерії в питаннях українського офіційного правопису // *Український правопис і наукова термінологія: історія, концепції та реалії сьогодення: матеріали засідань Мовознавчої комісії та Комісії всесвітньої літератури НТШ у Львові 1994–1995 рр.* Львів 1996, с. 19–29.

- 2) дифтонгічне сполучення **аи** відтепер мало передаватись за аналогією до російського правописного правила як **ау** (*аудиторія, інаугурація, лауреат* замість узвичаєного *авдиторія, інавгурація, лавреат*);
- 3) за російським зразком внормовано написання твердого **л** і м'якого **ль** у чужомовних словах;
- 4) з українського алфавіту вилучено літеру **ѣ**, що позначилося не так на правописі питомої української лексики, як призвело до розмивання правил у правописі чужомовних слів (саме тоді з'явилися *Хельсінкі, Хемінгуей, хобі* тощо).

Із цими правописними «непорозуміннями» український ортографічний кодекс не може дати собі ради й понині.

Третій період Ю. Шевельов називає «періодом повільного, дуже повільного видужання». Формально він збігається в часі з процесом критичного перегляду радянських правописних норм і з появою 3-го видання «Українського правопису» 1990 р. (далі УП90). УП90 повернув літеру **ѣ** до українського алфавіту й запропонував «несміливі» зміни до правил написання чужомовних слів:

- 1) зменшено кількість слів із подвоєнням приголосних;
- 2) розширено застосування «правила дев'ятки» на деякі «найуживаніші географічні назви, а написання **и** після *шиплячих* та **ц** – на всі географічні назви»;
- 3) усунуто подвійне йотування в деяких словах чужомовного походження;
- 4) унормовано питання написання **ѣ** і **ѣ** в чужомовних назвах (це питання не стосується запозичень із грецької мови).

Виправлене і доповнене 4-те видання «Українського правопису» 1993 р. істотно не відрізняється від попереднього. Внутрішня суперечливість, непослідовність, вибірковість змін, які не набувають характеру закономірності, – це риси, якими позначене й 4-те видання «Українського правопису» 1993 р. (далі УП93)².

Як і УП90, 4-те видання 1993 р. не влаштовує ні «реформаторів», які хочуть повернутися до правопису 1928 р., ні «консерваторів», які хочуть залишити все так, як було за радянських часів в УП46. Позицію перших відображає «Проект найновішої редакції Українського правопису» за редакцією Василя Німчука (1999); позицію «консерваторів» – «Український правопис: проект»

² Українські правописи, опубліковані після 4-го видання 1993 р., принципово не відрізняються від УП93. У Правописах 2003, 2005, 2007 рр. в анотаціях написано, що ці Правописи виходять із уточненнями, пов'язаними зі змінами в українській граматиці, що відбулися останнім часом. Майже так само сказано й у Правописі 2008 р.: «У видання 2008 року внесено деякі уточнення в ілюстративний ряд та зміни, зафіксовані останніми академічними словниками».

за редакцією Віталія Русанівського (2003). Положень «Проекту» і «Проекту» в чистому вигляді не дотримується майже жодне українське видавництво чи масмедійне видання: окремими орфографічними положеннями тої чи іншої концепції видавництва послуговуються на власний розсуд. І це той досвід, якого у своїй літературній, журналістській, перекладацькій чи редакторській праці зазнав кожен практик.

Тому праця над удосконаленням українського правопису триває. У 2019 р. Міністерство освіти запропонувало нову редакцію Українського правопису³, у якому зроблено спробу повернути, зокрема, деякі норми Харківського правопису 1928 р. Ця нова редакція «Українського правопису» (далі УП2019) укотре показав, що створення єдиної концепції правопису чужомовних власних і загальних назв – завдання цілком посильне, однак цей процес має супроводжуватися і певними «підзаконними актами»: деталізованими правилами для кожної мови окремо і двомовними глосаріями; бюлетенями нових слів з пропозиціями їхнього написання, порадиниками для складних випадків уживання (написання та вимови, зокрема наголошування) слів тощо. Перші такі напрацювання зроблено, зокрема, в рамках роботи «Правописного семінару імені Олекси Горбача» в Українському католицькому університеті, де на основі широкого матеріалу різних мов і значного перекладацького досвіду група фахівців (філологів і перекладачів) виробляє принципи правопису для запозичень із різних мов – насамперед для класичних і сучасних європейських, а також для азійських (китайська, японська, корейська, арабська), що набувають поширення в різних сферах суспільного наукового і культурного життя.

У цій правописній розвідці ми розглянемо дискусійні питання україномовної адаптації грецьких і латинських власних і загальних назв, причини правописної ентропії в цій ділянці та спробуємо показати можливі шляхи її подолання.

Традиційно всі українські правописи ХХ ст. базуються на фонематичному принципі, який доповнюється графічним, морфологічним, що передбачає уніфіковане написання префіксів, суфіксів і закінчень незалежно від їхньої позиції, а також принципом узвичаєності. Однак, коли йдеться про класичні мови, на ці принципи накладається ще один правописний чинник: на час засвоєння українською мовою більшої частини грецьких чи латинських лексем, живої фонематичної системи цих мов уже не існувало. Були радше різні традиції читання та вимови грецьких чи латинських текстів, які і справили вирішальний вплив на засвоєння грецизмів та латинізмів українською мовою. Тому, на нашу думку, буде методологічно виправданим формулювати

³ Український правопис 2019 // Міністерство освіти і науки України (<https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/%202019.pdf>).

правописні рекомендації щодо запозичень із класичних мов, відштовхуючись не від вимови звуків, як це послідовно робимо у випадку запозичень із сучасних мов, а саме від написання слів у мові-джерелі.

Отож, щоб доповнити, конкретизувати, деталізувати, а подекуди скоригувати рекомендації УП2019 в ділянці написання грецизмів і латинізмів, на нашу думку, доцільно:

- 1) розглянути традиційні на наших теренах правила читання грецькою і латинською мовами;
- 2) спостерегти, як із цими правилами взаємодіють характерні для української мови механізми фонематично-графічної адаптації запозичень із класичних мов;
- 3) врахувати винятки, зумовлені шляхом та історією запозичення деяких грецьких і латинських слів;
- 4) на основі переліченого сформулювати узагальнені рекомендації для різних більш чи менш «проблемних» моментів у правописі як уже наявних грецизмів та латинізмів, так і тих, які, ймовірно, буде запозичено чи сконструйовано в українській мові надалі.

Розділ I.

Правопис грецьких власних і загальних назв: причини правописної ентропії та шляхи її подолання

I. Особливості правопису грецьких запозичень в українській мові

Правопис власних і загальних назв грецького походження має свої особливості.

По-перше, потрібно брати до уваги походження назви, тобто розрізняти античні й візантійські запозичення. Це важливо з огляду на зміни, які відбулися у фонологічній системі старогрецької мови в пізньоантичний період. Розгляньмо найсуттєвіші з цих змін:

- 1) перехід в [i] деяких голосних і дифтонгів [η], [v], [ei], [oi];
- 2) монофтонгізація дифтонга [ai] у звук [e];
- 3) перехід аспірата [tt], який позначався літерою θ, у фрикативний міжзубний звук [θ] (вимовляється, як в англ. *thing*);
- 4) перетворення губного [β], що позначався літерою β, у фрикативний [v];
- 5) перетворення проривного гортанного [r], який позначався літерою ρ, у гортанний фрикативний звук ɣ перед голосними [a], [o], [y].

Оскільки особливості візантійської вимови відображені в церковнослов'янських рукописах, то вони, зрозуміло, відображені й у способі адаптації великої частини грецьких запозичень у сучасній українській мові.

По-друге, треба брати до уваги існування двох моделей адаптації грецьких слів в українській мові. Одна з них – назвімо її умовно «латинською» – у багатьох своїх рисах наслідує латинську парадигму написання грецьких слів, якої дотримується більшість європейських мов, що використовують латинську абетку. В українську мову ця модель прийшла разом із «латинізацією» української культури, коли на початку XVI ст. мовою викладання у вищій школі стала латина. «Латинська» модель здійснювалася також через польську й німецьку мови, з якими українська мова перебувала в тісному контакті.

З іншого боку, від самих початків своєї писемної історії (чи передісторії) Україна перебувала також у сфері впливу візантійського світу і церковнослов'янської мови. «Візантійська модель» упродовжувалася також через російську – не лише на рівні мовних контактів, а й передусім шляхом зовнішнього політичного тиску. Ці процеси пояснюють численні винятки з «латинської» моделі адаптації грецьких назв. Спорадичне поєднання цих двох традицій внесло у правопис грецьких запозичень потужний струмінь ентропії, наслідки якої проявляються і в сучасному правописі.

Існування двох правописних моделей в адаптації грецьких лексем та їхнє невпорядковане застосування, з одного боку, породжує розмивання правописних правил в українській мові. Однак, з іншого, – така ситуація стає нагодою для збагачення українського словника (мова розвивається за своїми внутрішніми законами). Запозичена різними шляхами грецька лексема в окремих випадках адаптується у двох фонематичних варіантах, кожний із яких має іншу семантику:

- οἰκουμένη* > **ойкумена** – *екуменічний*
- συμπόσιον* > **симпосій** (літературний жанр) – *симпозіум*
- στρατηγός* > **стратег** – *стратиг*
- σχῆμα* > **схема** – *схима*
- μητρόπολις* > **метрополія** – *митрополія*
- οἰκονομία* > **економія** – *ікономія* (богословський термін)

На останніх прикладах добре проглядається тенденція передавати візантійську **η** (іту) українським **и** (не **і**, як у російській мові; детальніше про передавання грецької літери **η** див. § 12).

Вплив латинської парадигми може бути таким сильним, що в окремих випадках доводиться говорити про міжмовну транспозицію при засвоєнні грецьких лексем:

- Σκίνη* > лат. *scaena* > укр. *скинія* – *сцена*
- Κύνικος* > лат. *synicus* > укр. *кінік* – *цинік*
- Λυκεῖον* > лат. *Liceum* – *Лицей*
- Κύκλος* > лат. *cyclus* – *цикл*
- Ποιητής* > лат. *poeta* – *поет* або *пійт* (під візантійським впливом).

І зворотна транспозиція:

Caesar > грец. *Καῖσαρ* > укр. *цезар* – *кесар* – *цісар*.

II. Фонематична і морфологічна адаптація грецьких власних і загальних назв: дискусійні питання передавання окремих літер і буквосполучень

Оскільки йдеться про власні та загальні назви, то маємо справу з іменниками: адаптація іменників полягає в оформленні їхніх відмінкових закінчень за граматичними законами мови-реципієнта. Вживаємо термін фонематична, а не фонологічна адаптація, оскільки йдеться про передавання на письмі певних звукотипів (фонем), а не про те, що стосується фонології як наукової дисципліни.

Приклад фонематичної та морфологічної адаптацій, які відбуваються паралельно і синхронно:

Συμπάθ-εια – лат. *sympath-ia* – англ. *sympath-y* – нім. *Sympath-ie* – укр. *симпат-ія*.

§ 1. Грецька Г у

Свого часу дуже принципова дискусія щодо передавання грецької у сьогодні вже належить історії⁴. В усіх редакціях українських правописів, починаючи від УП28 (§ 55), маємо чітке правило: в усіх загальних і власних назвах грецького походження грецьку у передаємо українською літерою *г* (ніколи *р*):

Γοργίας > лат. *Gorgias* → *Горгій*; *Αἴγυπτος* > лат. *Aegyptus* > *Єгипет*; *Γολγύθα* > *Голгота*; *Γόμορρα* > *Гомора*; *Γεώργιος* > *Георгій*; *γυμνάσιον* > лат. *gymnasium* > *гімназія*; *ἐνέργεια* > лат. *energia* > *енергія*; *λόγος* > лат. *logus* > *логос*; *ὄργια* > лат. *orgia* > *оргія*⁵ тощо.

§ 2. Знак сильного придиху на початку слова перед літерами, які позначають голосні або дифтонги, і його відтворення в українській мові

Орфографія давньогрецької мови вимагає писати на початку слова перед літерами, які позначають голосні або дифтонги, знак придиху. Якщо це сильний придих (*spiritus asper*), то його, згідно з латинською традицією, вимовляють

⁴ Чітке правило транслітерації грецької літери у в українській запозиченій лексиці грецького походження сформульоване ще у «Найголовніших правилах українського правопису» 1919–1921 рр. і «відвойоване» в УП28 (§ 55). Це правило рекомендує в усіх власних і загальних назвах грецького походження вживати тільки *г* для транслітерації грецької у. Цього правила пропонує дотримуватися і «Термінологічно-правописний порадник для богословів та редакторів богословських текстів» (див. додаток 5 цього Порадника).

⁵ Пор. також: Розд. II, § 3 цієї статті.

гортанним фрикативним звуком, який відповідає лат. [h] чи укр. [z]. Латинська мова передає його літерою **h**; за латинською парадигмою літерою **h** відтворюють сильний придих інші європейські мови, а також українська:

Ὅμηρος > лат. *Homerus* > Гомер; *Ἡρόδοτος* > лат. *Herodotus* > Геродот;
ἁρμονία > лат. *harmonia* > гармонія; *ἑρμηνεύς* > герменевт (> герменевтика).

У цьому зв'язку доречно виокремити поширені словотвірні терміноелементи:

ὕπερ- > *giper-*; *ὑπο-* > *gino-*; *ἕτερο-* > *hetero-*; *ὄμο-* > *gomo-* / також *омо-*: *giper-tonia*, *gino-tonia*, *hetero-nomia*, *gomo-seksualizm*, але *омонімія*, *омограф*, *омофон* тощо.

Зважаючи на традицію, будемо дотримуватися написання *Еллада* < *Ἑλλάς* (тут латинська парадигма *Hellas*, *ados* чомусь не спрацювала); відповідно писатимемо і похідні слова: *еллін*, *еллінський*, *еллінізм*, *елліністичний* тощо, але *Геллеспонт* < *Ἑλλήσποντος* (досл.: *Еллінське море*).

Приклад із Елладою вказує на ще один принциповий підхід в адаптації грецьких назв: українська мова запозичує грецькі слова, беручи основу, а не грецьку форму називного відмінка: *Ἑλλάς*, *Ἑλλάδ-ος*, (основа *Ἑλλάδ-*).

Однією з фонетичних змін, які відбулися в старогрецькій мові впродовж пізньоантичного періоду, була втрата початкової аспірації перед голосним звуком. Графічний знак сильного придиху й далі писали, але у вимові цей придих перестали відображати. Український правопис відреагував на цю зміну у вимові відсутністю літери **z** у грецьких запозиченнях візантійського походження та в еллінізованих біблійних іменах єврейського походження, що їх українська мова переймала за посередництвом церковнослов'янської:

Ἡρώδης > *Ирод* (пор. лат. *Herodes*; латинська мова не робить винятку для біблійних імен); *Ἡράκλειος* > *Ираклий*; *Ἰππόλυτος* > *Иполит* (пор. *Гипполит*, герой трагедії Евріпіда); але *Γερμά* > *Ермѣс*, *Ермѣ* (еллінізоване євр. ім'я); *ἁγιογράφια* > *агіографія* (не: *gагіографія*); *ἡσυχία* > *ісихія* (не: *gезихія*), але дотримуємося узвичаєного написання *гомілія*, *гомілетика* > *ὁμιλία*.

§ 3. Грецька Λ λ

Проблему передавання грецької **λ** нем'яким **л** розв'язано на Харківській правописній конференції 1927 р. УП28 (§ 45) формулює чітке правило: «У словах грецького походження, як здавна запозичуваних, пишемо **ла, ло, лу, л**». Жодний наступний правопис не скасовував правила транслітерації грецької **λ** українським нем'яким **л**:

Еллада, *Галатія*, *галактика*, *еклога*, *елегія*, *філософія*, *філологія* тощо.

Хоч і тут не обійшлося без винятків:

Αριστοτέλης > *Аристотель* > *Ἀριστοτέλης*, *Πραξιτέλης* > *Праξιτέλης*.

Можливо, морфологічна адаптація прикінцевого морфемного комплексу *-τέλης* відбулася за аналогією до продуктивного в українському словотворі церковнослов'янського суфікса *-тель*: *хранитель*, *предстоятель*, *спаситель* тощо.

§ 4. Грецька Σ σ

Грецьку літеру σ, яка позначає звук [с], послідовно передаємо українською літерою с. Це правило формулює УП28 (§ 59). Всі інші українські правописи оминають його увагою:

μίμησις > *мімесис*; *κόσμος* > *космос*; *ἀνάβασις* > *анабасис*; *καθάρισις* > *катарисис*; *Λέσβος* > *Лесбос*; *Τεσεύς* > *Тесей* тощо.

У латинській мові грецьку σ послідовно передавали через s, однак за правилами латинської ортоєпії у деяких позиціях – між голосними і після голосного перед дзвінким чи сонорним приголосним – вимовляли як [з]. Відтак в українській традиції багато слів узвичаїлись у формі, яка щодо літери s у латинських словах наслідує латинську ортоєпію, а не ортографію:

ποίησις > лат. *poesis* > *поезія*; *Κροῖσος* > лат. *Croesus* > *Крез*; *Αἴσωπος* > лат. *Aesopus* > *Езон*; *Μοῦσα* > *Муза*; *σύνθεσις* > лат. *synthesis* > *синтез*; *ἀνάλυσις* > лат. *analysis* > *аналіз*; *γένησις* > лат. *genesis* > *гене́за* / *гене́зис*; *ἔκστασις* > лат. *extasis* > *екстаз*; *κατήχησις* > лат. *catechismus* > *катехизм* / *катехизис* / *катехиза*; *ἐξήγησις* > лат. *exegesis* > *екзе́ге́за* тощо.

Узвичаєний правопис цих слів не залишає місця для сумніву щодо їхнього написання. Подаємо цей список, чи радше два останні списки, як ілюстрацію тези, що фонологічна адаптація не є стовідсотково раціонально вмотивованим процесом.

У візантійських власних іменах, які не мали би засвоюватися через латинську традицію, дотримуємося відтворення грецької σ українською літерою с:

Теодосій (не: *Теодозій*), *Діонісій Ареопагіт* (не: *Діонізій Ареопагіт*).

§ 5. Грецькі Ξ ξ та Ψ ψ

Грецька літера ξ є графічною заміною буквосполучення *кс*, а літера ψ – буквосполучення *пс*. Тому й передаємо їх відповідно сполученням *кс* і *пс*:

σύνοψις > *синопсис*; *πράξις* > *праксис*; *ἀποκάλυψις* > *апокаліпсис* тощо.

§ 6. Грецька Ζ ζ

Грецьку літеру ζ передаємо українською з:

Ζευς < *Зевс*; *Ζεύξις* < *Зевксис*; *Ζῆθος* < *Зет* тощо.

§ 7. Грецька *ι* на початку слова перед літерою, що позначає голосний

Грецька літера *ι* на початку слова перед літерою, що позначає голосний, передає у грецькій мові голосний звук, який творить окремий склад. Однак, як зазначає «Проект» 99 (§ 100), згідно зі законами української фонетики, такий голосний стає нескладовим [*й*], що в поєднанні з наступним голосним [*a*], [*e*], [*y*], [*o*] передаємо на письмі літерами *я*, *є*, *ю* або буквосполученням *йо*:

ямб > *ΐαμβος*; *Ясон* > *Ίάσων*; *Йокаста* > *Ίοκάστη*; *Юдея* > *Ίουδαία*;
Йордан > *Ίορδάνης*; *Йосиф* > *Ίωσήφ*; *Йоан* > *Ίωάννης*; *Йона* > *Ίωνᾶς*;
Єремія > *Ίερεμίας* тощо.

Узвичаєні винятки:

Іонія > *Ίωνία*; *іонійський* > *Ίωνικός*; *Іо* > *Ίώ*; *Іон* > *Ίων*.

§ 8. Грецькі буквосполучення *αι*, *οι*, *ει* у кореневих морфемах

Правописна ентропія в переданні буквосполучень *αι*, *οι*, *ει* зумовлена тим, що існує два підходи до їхнього прочитання: еразмівський і ройхлінівський, або візантійський.

1. Еразмівська вимова, її ще деколи називають класичною, передає дифтонгічні сполучення: *αι* > [*ай*], *οι* > [*ой*], *ει* > [*ей*].

В українській традиції цей тип передавання радше випадковий. Пишемо: *Мойра*, *Посейдон*, *кайрос* тощо. Але цей список невеликий – на рівні винятків, для яких є пояснення.

2. Ройхлінівська вимова монофтонгізує дифтонги, наслідуючи візантійську і новогрецьку ортоєпію. Саме тому її часто називають візантійською: *αι* > [*e*], *οι* > [*i*], *ει* > [*i*].

В українській традиції цей тип передавання послідовно наслідуюмо в лексиці церковного вжитку й у написанні біблійних назв, які прийшли в українську мову через посередництво церковнослов'янської мови, котра зі свого боку черпала з візантійської греки і взорувалася на візантійську ортоєпію⁶. Напр.: богословський термін *οἰκονομία* > укр. *ікономія* (= Божий Промисел спасіння), *Ποιμήν* > *Пімен* тощо.

В античних запозиченнях цей підхід не прижився, хоча пишемо, наприклад, *Фінікія* > *Φοινίκη*, але поряд *фенікс* > *Φοῖνιξ*.

3. В останньому прикладі відображено саме латинський тип вимови, згідно з яким грецькі дифтонги монофтонгізуються: *αι* > [*e*], *οι* > [*e*], *ει* > [*i*] / інколи зберігається [*ei*]: *Ποσειδών* > *Poseidon*, *Πεισίστρατος* > *Pisistratus*, *Πείθω* > *Peitho*, *ἑρῶνεα* > *igōnia*. Тому і в українській мові пишемо *Посейдон*, *Пісістрат*, *Пейто*, *іронія*.

⁶ Про це див.: Розд. I, § 12, 13 цієї статті.

Оскільки більшість античних власних і загальних назв прийшли в українську мову через латину, т. зв. латинська модель стала визначальною і такою залишається й понині. Тому грецькі буквосполучення **αι** та **οι** послідовно передаємо через **е**:

Αἰσωπος > лат. *Aesopus* > *Езон*; *Αἰνεΐας* > лат. *Aeneas* > *Еней*; *Αἰγεύς* > лат. *Aegeus* > *Егей*; *Αἰσχύλος* > лат. *Aeschylus* > *Есхил*⁷; *Χαιρώνεια* > лат. *Chaeronea* > *Херонея*; *Ἡφαίστος* > лат. *Hephaestus* > *Гефест*; *αἴνιγμα* > лат. *aenigma* > *енігма*; *αἰών* > *еон*; *Οἰδίπους* > лат. *Oedipus* > *Едіп*; *Βοιωτία* > лат. *Boeotia* > *Беотія*; *Κροῖσος* > лат. *Croesus* > *Крез*; *Φοῖνιξ* > лат. *Phoenix* > *Фенікс*; *Εὐβοία* > лат. *Euboea* > *Евбея*; *οἰκονομία* > лат. *oecopotia* > *економія* тощо.

Винятково, як цілком засвоєні українською мовою слова, пишемо географічну назву *Єгипет* < грец. *Αἴγυπτος* і загальну назву *єресь* < грец. *αἵρεσις*.

§ 9. Закономірності морфологічної адаптації грецьких словотвірних морфем із буквосполученнями **αι**, **οι**, **ει**

Як виявилось шляхом словникової вибірки, грецькі буквосполучення **αι**, **οι**, **ει** нечасто трапляються в кореневих морфемах. Натомість ці буквосполучення доволі продуктивні у словотвірних морфемах. І тут щодо них діють закони морфологічної адаптації, які в окремих випадках відрізняються від правил фонематичної адаптації. Вичерпний огляд різних типів морфологічної адаптації грецьких власних і загальних назв, які нараховують 115 зразків⁸, запропонував А. Білецький.

Ми розглянемо тут лише кілька типів морфологічної адаптації, які виявляють певні особливості передавання буквосполучень **αι**, **οι**, **ει**.

-αῖος > лат. *-aeus* > укр. *-ей*
Ἀλκαῖος > *Alcaeus* > *Алкей*
Ἄνταῖος > *Antaeus* > *Антеї*
Ἀθηναῖος > *Athēnaeus* > *Атенеї*
Περσαῖος > *Persaeus* > *Персей*
Πτολεμαῖος > *Ptolaemaeus* > *Птолемей*
Τιμαῖος > *Timaeus* > *Тимей*
Μαθηθαῖος > *Matthaeus* > *Матей* (не: *Мамвій*)
Φαρισαῖος > *pharisaeus* > *фарисей*
κορυφαῖος > *coryphaeus* > *корифей*

⁷ Цікаво, що більшість європейських мов не перейняли латинської монофтонгізації дифтонгів (пор. у нім. мові *Aischylos*, *Aisop*).

⁸ Білецький А. Адаптація давньогрецького ономастикону в східнослов'янських мовах, част. II // *Іноземна філологія* 28 (1972) 13-18.

Правило передавання буквосполучення **αι** українським **е** не поширюється на грецьку флексію **-αι** (fem. pl.); українська мова тут керується власною парадигмою відмінкових закінчень:

αι > лат. **-ae** > укр. **-и**

Ἀθήναι > лат. *Athēnae* > *Атени*

Μικήναι > лат. *Mycēnae* > *Мікени*

Θήβαι > лат. *Thēbae* > *Теби* / *Фіви*

θερμοπυλαι > лат. *Thermopylae* > *Термоніли*

-Οια / **-οιη** > **-оя**

Τροίη > *Troas* > *Троя*

-εια > **-ея**, **-ія**

Ἀκαδημεια > *академія*

ἀπάθεια > лат. *apathia* > *апатія*

Ἀπαμεια > *Апамея*

§ 10. Грецькі буквосполучення **αυ**, **ευ**

Згідно з усіма підходами до вимови давньогрецьких слів буквосполучення **αυ**, **ευ** позначають дифтонги **[αυ]**, **[ευ]**. Однак у чинному українському правописі УП2019 (§ 131) «допускається у запозиченнях із давньогрецької мови, що мають стійку традицію, ортографічні варіанти: лауреат і лавреат» тощо. Лише в «Проекті» 99 (§ 109) рекомендовано звести цю варіативність до єдиної норми й у всіх випадках передавати грецьке дифтонгічне сполучення **αυ** українським **ав** (підстава: жива українська ортоепія).

Уважаємо цю рекомендацію слушною і цілком можливою для впровадження, якщо йдеться саме про грецькі запозичення:

Αύγεια > *Авгій*; *Αύλις, ἴδος* > *Авліда*; *κένταυροι* > *кентаври*; *αὐτάρκεια* > *автаркія*; *αὐλός* > *авлос*; *αὐτόχθων* > *автохтон* тощо.

Ще більше дискусій викликає грецьке дифтонгічне сполучення **ευ**, яке часто виступає твірною основою на початку складених слів. У сучасному мовному вжитку простежуємо різні способи його передавання: **ев**, **ев** і навіть винятково **ей** (останній варіант – у слові *εὐφορία* < *εὐφορία*):

Εὐφημισμός > *евфемізм*; *Εὐριπίδης* > *Еврипід*; *Εὐρυδίκη* > *Еврідіка*; *Εὐτέρπη* > *Евтерпа*; *Τεύκρος* > *Тевкр* тощо.

Йотацію початкового компонента **ε** спостерігаємо в іменах біблійного та візантійського походження, а також у загальних назвах, які є відображають реалії візантійського світу. Це старі запозичення, котрі цілком засвоїлися українською мовою:

Εὐφράτης > *Євфрат*; *Εὐχαριστία* > *Євхаристія*; *Εὐαγγέλιον* > *Євангеліє*; *Εὐγένιος* > *Євгеній*; *Εὐτύχιος* > *Євтихій*; *Εὐά* > *Єва*; *εὐνοῦχος* > *євнух* тощо.

§ 11. Закономірності морфологічної адаптації грецьких словотвірних морфем із буквосполученнями *av, ev*

-*avoc* (masc. sg.) > *ав*

Ἄγαυος > *Агав*

-*evc* > -*ей*

Ὀρφεύς > *Орфей*

Θησεύς > *Тесей*

Ὀδυσσεύς > *Одіссей*

Αἰγέυς > *Егей*

§ 12. Грецька *η*

Існує три способи графічного відтворення літери *η*, якщо йдеться про давньогрецькі назви. Згідно з еразмівською вимовою і латинською традицією транслітерації, *η* («ету») передаємо через *e*; згідно з роїхлінівською вимовою, *η* («іту») передаємо через *i/u*:

ἦθος > *етос*; ἥθνος > *етнос*; Δημήτηρ > *Деметра*; Ὀμήρος > *Гомер*;
 Λήθη > *Лета*; Ἀθήναι > *Атени* (античний грецький поліс); θησαυρός >
тезаврус; Λήμνος > *Лемнос*; Μικῆναι > *Мікени*; ἡγεμών > *гегемон* тощо.

αἰθήρ > *ефір*; Ἑλλήν > *еллін*; Θῆβαι > *Фіви*; Αθήναι > *Афіни* (столиця
 Республіки Греція); Μηδία > *Мідія*; Κρήτη > *Крит*

Вибір між двома способами адаптації давньогрецької назви залежить від того, яким шляхом та чи інша назва потрапила до українського слововжитку. Це відображено навіть на рівні назви цієї літери грецького алфавіту: «*ета*» або «*іта*», – а звідси у словнику української мови прижилися і дві рівноправні етимологічно споріднені лексеми *алфавіт* і *анальфабет*. Віддаючи належне узвичаєності написання окремих слів, напевно, слід залишити усталений правопис *Мідія*, *Фіви*, *Крит* чи *Афіни* (коли йдеться про столицю сучасної Греції). Однак щодо назви античного грецького полісу, мабуть, доцільно повернутися до класичної еразмівської і латинської моделі й називати античний поліс *Атенами* (звідси відповідно й похідні антропоніми *Атенеї*, *Атенагор* тощо); *αἰθήρ* слід залишити, мабуть, як *ефір*, коли це загальна назва (звідси й похідні слова *телеефір*, *радіоефір*, що саме в такій формі набули широкого вжитку). Це вже цілком засвоєні українською мовою загальні назви, щодо яких не застосовні правила правопису чужомовних слів. Однак це не заперечує того, що може бути й дублет *етер* як елемент давньої космології або поетичний образ, не раз уживаний в українській поезії.

Однак важливо усвідомлювати і розуміти, що при формуванні новітньої традиції передавання літери *η* українською *i*, яка бере початок від сумнозвісного УПЗЗ, не обійшлося без грубого втручання політичного чинника, який

під страхом репресій вимагав взорування на російську парадигму⁹. Адаптуючи ще не вживані в українській мові грецькі назви, доцільно керуватися латинською моделлю і діяти в інтересах зближення українського правопису з нормами, прийнятими в європейській гуманітарній науці, тобто так, як це правило аргументовано в УП28 (§ 64).

У словах, які, згідно з церковнослов'янською ортографією, адаптовані до візантійської вимови, а також у біблійних назвах, котрі українська мова запозичувала не через латину, грецьку **η** передаємо через **и**; можливий варіант **і**, коли **η** у грецькому слові має початкову позицію:

Γρηγόριος > Григорій; *Δημήτριος* > Димитрій; *Χαλκηδών* > Халкидон;
Βηθλεέμ > Вифлесм; *Ἡρώδης* > Ірод; *ἡσυχία* > ісихія; *ἡγούμενος* > ігумен
 тощо.

Але за узвичаєною латинською традицією прижився термін *εξήγησις*.

§ 13. Грецька Β β

Як і у випадку з передаванням «ети», грецька літера **β** була «бетою» в класичний період давньогрецької мови і стала «вітою» (*анальфавет* / *алфавіт*) після фонетичних змін, які відбулися у візантійському періоді.

Тому з передаванням грецької літери **β** не буде правописних проблем, якщо дотримуватися правила, визначеного ще в УП28 (§ 58): у словах античного походження пишемо **б**; у словах візантійського походження, які адаптувалися через церковнослов'янську мову, а також у біблійних назвах пишемо **в**:

Βακχίλιδης > Бакхілід; *Ἴβικος* > Ібік; *λαβύρινθος* > лабіринт; *Βίαις* > Біант; *Βρισηΐς* > Брісеїда; *Βαυκίδης* > Бавкіда тощо.

⁹ Мужність висловити про це свою думку мав видатний український елініст А. Білецький. Щоби зрозуміти, як в умовах радянського тоталітаризму в мовознавстві український Учений знаходив спосіб висловити наукову істину, вдаючись до інтелектуальної гри за принципом *sapienti sat*, дозволимо собі розлогу цитату, яка, здається, розставляє все на свої місця: «У випадку з транслітерацією давньогрецької “ети” в нас не виникає тепер питання, як краще адаптувати назву міста *Ἀθήναι*: Атени чи Афіни, – бо останній варіант став тепер нормативним і в тому разі, коли йдеться про давню Грецію, і коли йдеться про сучасну Грецію».

У цьому місці, щоби підкріпити свій аргумент, проф. Білецький вдається до посилання: «Російсько-український словник, Академія наук Української РСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, т. 1, «Наукова думка», Київ 1968, стор. 26, Афины – Афіни». Це дослівна цитата з дуже важливої публікації А. Білецького, сама назва якої змушує замислитися, в яких умовах працювали українські мовознавці в радянські часи: Білецький А. Адаптація давньогрецького ономастикону в східнослов'янських мовах // *Іноземна філологія* 24 (1972) 18. Бо й справді, чи можна було говорити про адаптацію грецьких назв в українській мові незалежно від інших східнослов'янських мов? До речі, даремно було би шукати у цій статті паралелей із білоруською мовою. Тож терміном «східнослов'янські мови» А. Білецький по-слугується також як елементом езопової мови на рівні мовознавчої термінології.

Винятки (за критерієм узвичаєності): *Θῆβαι* > *Фіви*¹⁰; *Βάκχος* > *Вакх* / *вакхінний* / *вакханалії* / *вакханки*; або *Бахус* (як стилістичний і контекстуально латинський варіант); *βάρβαρος* > *варвар*; *σύμβολος* > *символ* тощо.

У словах церковного і біблійного вжитку пишемо **в**:

Βαβυλών > *Вавилон*; *Βυζάντιον* > *Візантія*; *Χερουβίμ* > *херувим*; *ἄμβων* > *амвон* тощо.

§ 14. Грецькі *φ*, *χ*, *θ*, які позначають приголосні аспірати

Латинська мова не мала аналогічних звуків, тому для відтворення грецьких аспіратів латинською графікою витворила буквосполучення: *φ* > [*ph*], *χ* > [*ch*], *θ* > [*th*]. Таку графіку латина зберегла й для візантійських запозичень і біблійних назв. Від латини такий спосіб передавання грецьких *φ*, *χ*, *θ* запозичили деякі європейські мови, котрі пишуть латинкою; інші – як-от польська чи італійська, – відреагувавши на зміни, що відбулись у вимові цих звуків у грецькій мові візантійського періоду ([*ng* > *φ*] [*κz* > *x*] [*mg* > англ. *th* [*θ*], як у слові *thing*]) почали передавати *φ* через *f*, а *θ* через *t*: пол. *filozofia*, *teologia*; італ. *filosofia*, *teologia*.

В українській мові графічне відтворення *φ*, *χ* не викликає дискусії: грец. *φ* = укр. *ф*, грец. *χ* = укр. *х*.

Щодо *θ* історія довга й суперечлива, проте спричинена здебільшого політичними моментами. УП28 (§ 57) сформулював правило: грец. *θ* передаємо через *т* (а не через *ф*). Директивне заперечення цього правила було одним із головних нововведень УП33, в якому повторено російську дистрибуцію *ф* / *т* (незалежно від наявності *φ* чи *θ* у грецькому написанні).

У радянських редакціях українського правопису під впливом російської ортографії стало узвичаєним передавати грецьку графему *θ* кириличною *ф*. І це при тому, що звук [*ф*] не характерний для української фонетичної системи: поза Галичиною в зукраїнізованих чужомовних словах на його місці з'являються відповідники: [*кв*], [*хв*], [*х*], [*п*] (*квасоля*, *хвартух*, *хура*, *пасоля*... замість *фасоля*, *фіра*, *фартух*). Грецькі імена *Στέφανος*, *Φιλίππος*, *Αθανάσιος* перетворилися на українському мовному ґрунті на *Степана*, *Пилипа*, *Опанаса* (*Панаса*); *Βορυσθένης* > *Бористен*¹¹, *Μάρθα* > *Марта* (пор.

¹⁰ Саме в такій формі цю назву вживає А. Содомора в перекладі Есхілової трагедії «Семеро проти Фів». Можна передбачити, що наступні 100 років, а може, й більше, ми не матимемо нового українського перекладу цієї трагедії. Можемо, звичайно, во ім'я стрункості системи триматися написання Теби замість Фіви, але як тільки цитуватимемо Есхіла, будемо знову повертатися до форми «Фіви». Чи потрібно вносити цей безлад, зумисно не звертаючи уваги на факти мови? На це риторичне питання можна відповісти у стилі біблійної риторики: «Чи літературна мова задля правопису?».

¹¹ До речі, Микола Хомичевський, якому українська культура завдячує переклад «Іліади» й «Одіссеї», взяв собі псевдонім Борис Тен. Чи не був це промовистий жест україн-

натомість звичне для російської мови *Марфа*)¹². «Це питання, – як зазначає Сергій Вакуленко, – все ще залишається актуальним. Недарма в “Проекті” 99 запропоновано вживати паралельні форми з *ф* і з *т*».¹³ Від цієї варіативності не може відступити і новий український правопис 2019 р.

Отож, коли йдеться про передавання грецької літери *θ*, вважаємо за відповідне дотримуватися правила грец. *θ* = укр. *т*¹⁴, не роблячи винятку для власних назв візантійського походження:

Теогнід > *Θεόγνις, ιδος*; *Теокрит* > *Θεόκριτος*; *Теофраст* > *Θεόφραστος*; *Теофілакт* > *Θεοφύλακτος*; *Теодора* (візантійська імператриця) > *Θεοδώρα*; *Теодор Ласкар* > *Θεόδωρος Λάσκαρις*; *Гетсиманія* > *Γεθσημανή*; *Термоніли* > *Θερμοπίλαι*; *Партемон* > *Παρθενών*; *апотеоз* > *ἀποθεώσις*; *Маратон* > *Μαραθών* тощо.

Сміливіше і без впровадження різних варіантів треба писати слова, зокрема, з терміноелементом *ὀρθο-* > *орто-*: *ортодоксія*, *ортопедія*, *ортографія*, *ортоєпія*.

Тут, однак, треба бути особливо чутливим до узвичаєних назв і керуватися, мабуть, правилом: що більше поширена власна чи загальна назва, то переконливішим є аргумент дотримуватися узусу. До такого підходу спонукає, зокрема, і Ю. Шевельов:

Важливо, щоб правопис мав чіткі правила і небагато винятків. Але «спрощення фактів і правопису аж ніяк не слід провадити безоглядно. Особливо треба пам'ятати, що правопис не повинен воювати з мовою й накидати мові те, що їй чуже. Посутнє завдання правопису – формулювати, як писати те, що є в мові, а не реформувати мову засобами правопису. Правопис може (і, мабуть, мусить) приписувати певні норми мовним фактам лише тоді, коли йдеться про нововпроваджувані слова, особливо з чужих мов. Але це не стосується слів з усталеною традицією.

ського інтелектуала, яким він хотів донести, що насправді в українській адаптації ім'я грецького риторика *Δημοσθένης* мало би звучати *Демостен*? Хоч у своїх перекладних текстах Борис Тен був приневолений писати «ефір», «кіфара» і, звичайно, зустрінемо там «Афіну» замість «Атени».

¹² Про те, чому нерозрізнення *τ* і *θ* краще за нерозрізнення *φ* і *θ*, див.: Білецький А. Адаптація давньогрецького ономастикону в східнослов'янських мовах, с. 21.

¹³ Вакуленко С. Загальні тенденції в унормуванні української мови (1920–2015) // *Українська мова: унормування, розунормування, перевнормування* / за ред. С. Вакуленка, за уч. К. Карунік. Харків: Харківське історико-філологічне товариство 2018, с. 327.

¹⁴ Такого самого правила рекомендує дотримуватися Михайло Соневицький. Див.: Соневицький М. *Історія грецької літератури*. Рим 1970, с. VII. Див. також список рекомендованих форм у «Пораднику» ІБТП (додаток 3): *Агатангел*, *анатема*, *Атанасій*, *Атеноген*, *Атенагор*, *Атос* (не: *Афон*), *Вартоломей*, *Витанія*, *Гетсиманія*, *Голгота*, *Доротей*, *Доситей*, *катедральний собор* (і в цьому значенні *катедра*), але *кафедра* (університетська), *катизма*, *Коринт*, *Матей*, *Методій*, *Партеній*, *Саваот*, *Текля*, *Теофіл*, *Тимотей*, *Тома*, *Якитт*.

Наприклад, у передаванні грецького й західно-європейського *θ / th* і *η / e* не є завданням правопису усунути непослідовність між, скажімо, *бібліотека* і *Афіни*. У передаванні західноєвропейського *l* тільки дуже обережно й поступово можна було б намагатися уодноманітнити, скажімо, *Ірландія* і *Фінляндія*, хоч ця традиція живцем перецеплена з російської мови.¹⁵

Тому, мабуть, доречно залишити: *міф*, *міфологія*, *Ефіопія*, *арифметика*, *логарифм*. Залишаємо *Афіни* як контекстуальний варіант (столиця сучасної Греції). Але: *Атени* (назва античного полісу), як існує *Мілан / Медіолан*. Мабуть, треба прийняти *Феміда* < *Θέμις* (як широко вживану назву), а також узвичаєні в церковному вжитку слова *акафіст* і *Вифлеєм*. Однак немає підстав вважати узвичаєним написання грецьких імен *Демосфен* чи *Фукідід*, адже українською мовою твори цих авторів ще не перекладено, і саме тому в новому українському правописі потрібно чітко й упевнено визначити написання цих імен, дотримуючись правила УП28 (§ 57) і не допускаючи варіантів *Демостен* < *Δημοσθένης*; *Тукідід* < *Θουκιδίδης*, *Теокрит* > *Θεόκριτος* тощо.

В окремих випадках запозичені різними шляхами лексеми українська мова адаптувала в обидвох варіантах, які, однак, мають різну семантику: *кафедра* (в університеті) і *кате́дра* (римо-католицький храм).

§ 15. Проблема спрощення / збереження подвоєння літер, які позначають приголосний у власних і загальних назвах грецького походження

Питання доцільності збереження подвоєних літер, які позначають приголосний у запозичених словах, не може бути розв'язане в межах розгляду лише якоїсь одної мови-джерела. Тут загалом треба дотримуватися, мабуть, загальної настанови: спрощувати подвоєння приголосних у загальних назвах і заради дотримання графіки оригінальної назви, керуватися правилом збереження подвоєння приголосних у власних назвах. Із цим погоджуються УП28 (§ 61); УП93 (§ 89); «Проект» 99 (§ 99), УП2019 (§ 128):

еклезія < *ἐκκλησία*, але у власних назвах подвоєння зберігаємо: *Еллін* < *Ἕλλην* (ім'я міфічного родоначальника стародавніх греків); *Еллада* < *Ἑλλάς*; *Геллеспонт* < *Ἑλλήσποντος*; *Пелопоннес* (острів Пелопа, *νῆσος* означає *острів*) < *Πελοπόννησος*; *Одіссея* < *Ὀδυσσεύς* (і Гомерова поема *Одіссея* у перекладі Бориса Тена); *Меніпп* > *Μένιππος*; *Хрисипп* > *Χρυσίππος* тощо. Однак дотримуємося узвичаєного написання еллінізованого староеврейського імені *Йоан* > *Ἰωάννης*.

¹⁵ Шевельов Ю. Про критерії, с. 28.

§ 16. Грецькі літери *υ, ι*, а також літери *η* та буквосполучення *οι, ει* у словах церковного вжитку і біблійних назвах

Грецькі літери *υ, ι*, якщо вони позначають складовий звук [i], а також літери *η* та буквосполучення *οι, ει* у словах церковного вжитку і біблійних назвах передаємо двома способами: *і* або *и* залежно від позиції. І УП28 (§ 62), і УП93 (§ 90), і «Проект» 99 (§101), і чинний УП2019 (§ 129) досить однотайні у визначенні цих позицій; утім є між ними й розбіжності, які розглянемо в подальшому викладі й висловимо свої рекомендації.

1. Завжди пишемо *і* у грецьких запозиченнях замість *υ, ι*, а у словах церковного і біблійного вжитку також замість літери *η* та буквосполучень *οι, ει*:

а) на початку слова:

Ἰβικός > *Ібік*; *Ἰλιον* > *Іліон*; *Ἰρώδης* > *Ірод*; *Ἰράκλειος* > *Іраклій*; *ἱεσυχία* > *ісихія* тощо.

б) коли грецька *ι* стоїть перед літерою, що позначає голосний:

περίοδος > *період*; *τιάρα* > *тіара*; *ἀξίωμα* > *аксіома*; *ιδίωμα* > *ідіома*; *δίαιτα* > *дієта*; *διάλογος* > *діалог*; *τριάς, ἄδος (τριάδ-)* > *тріада* тощо.

в) також усередині слова й перед приголосним у тих випадках, коли в запозиченні відтворюваній *і* передує звук, позначуваний українськими буквами *б, п, в, м, ф, г, ж, к, х, л, н*:

μῦθος > *міф*; *φυλή* > *філа*; *χιασμός* > *хіазм*; *χειρουργός* (лат. *chirurgus*) > *хірург* тощо.

До цього правила, коли йдеться про загальні назви, УП93 (§ 90) подає дві примітки.

Примітка 1 стосується головно слів негрецького походження. Зробивши вибірку грецьких запозичень, матимемо грецькі за походженням слова, в яких УП93 рекомендує писати *и* після *б, п, в, м, ф, г, ж, к, х, л, н*: *лиман, мирт, химера, кипарис*.

Цей перелік винятків, що їх повторює і УП2019 (§ 129), не викликає заперечень, можна хіба уточнити, що лексема *лиман* > *λιμὴν* повністю зукраїнізувалася (тут у принципі не йдеться про морфологічну адаптацію чи графічне відтворення), тому, мабуть, недоречно подавати це слово в переліку винятків.

Примітка 2 стосується грецьких слів, які є назвами церковних реалій: «З *и*, а не з *і* пишуться також слова церковного вжитку: *диякон, єпископ, єпитимія, єпитрахиль, камилавка, митра, митрополит, християнство* тощо».

Вичерпно про це говориться в «Пораднику» ІБГП (додаток 4). Оскільки це дуже важливе доповнення, подаємо тут список таких слів, запозичених із «Порадника»:

διάκονος > *диякон*; *ἐπίσκοπος* > *єпископ*; *μητροπολίτης* > *митрополит*; *προκείμενον* > *прокімен*; *ἐπιθύμια* > *єпитимія*; *ἐπιτραχήλιον* > *єпитрахиль*; *καμηλαύκιον* > *камилавка*; *διάβολος* > *диявол*; *κανόνικος* > *каноник*; *ἀρχιστρατηγός* > *архистратиг*; *εὐαγγελιστής* > *євангелист*; *εὐαγγελικός* > *євангелик*; *καθολικός* > *католик*; *ἀρχιεπίσκοπος* > *архиепископ* (і в усіх словах церковного вжитку *архи*-¹⁶) тощо.

Саме така традиція написання усталилася для цих слів. «Проект» 99 вказує на це дослівно так: «тисячолітня писемна традиція, перервана 1933 року». УП93 аргументує: «слова, що давно засвоєні українською мовою». Долучимо до названих аргументів іще один: слова типу *диякон*, *митрополит*, *диявол* пройшли в українській мові ще один ступінь адаптації (засвоєння в буквальному значенні цього слова), тобто стали українськими, а щодо питомо українських слів правило передавання грецької *ι* українською *і* не має чинності. Наприклад: *равлик*, *Павлик*, *зяблик*, *дощовик*, *загарбник*, *мандрівник*, *ангелік*) > у цю парадигму і вписується *католик*, *євангелик*, *каноник*; *кит*, *скит*, *наймит*, *запит*, *іспит*, *слідопит* > у цю парадигму вписується *митрополит*.

2. Пишемо *и* у грецьких запозиченнях замість *υ*, *ι*, а в словах церковного і біблійного вжитку також замість літери *η* та буквосполучень *οι*, *ει*:

а) щодо випадків, коли грецькі *υ*, *ι*, (а також *η*, *οι*, *ει*, а в словах церковного і біблійного вжитку) передаємо українським *и*, то український правопис у всіх розглянутих версіях приписує робити це згідно з так званим «правилом дев'ятки»: у загальних назвах чужомовного походження пишемо *и* замість літер, які позначають звук [i], після *д*, *т*, *з*, *с*, *ц*, *ж*, *ч/щ*, *ш*, *р* перед наступним приголосним:

ἔθνικόν > *єтимон*; *τῦφος* > *тиф*; *τιτᾶνες* > *титани*; *ἔφημερίς*, *ἶδος* (ἔφημεριδ-) > *єфемериди*; *στίγμα* > *стигма*; *παράδειγμα* > *парадигма* тощо¹⁷.

3. Проблема застосування / незастосування «правила дев'ятки» для антропонімів і географічних назв давньогрецького походження.

Застосовувати чи не застосовувати «правило дев'ятки» для власних назв – одне з найбільш дискутованих питань у правописі чужомовних слів після прийняття 3-го видання Українського правопису 1990 р. Кожна нова редакція українського мовного кодексу вносить тут додаткові правила, в яких, однак,

¹⁶ Однак це правило не поширюється на слова зі словотвірним елементом *ἀρχι*-, які не належать до категорії церковної лексики: *архітектор*, *архітектоніка* та ін.

¹⁷ Навіть якщо хтось і не знає цього правила, мовна інтуїція не дозволить писати «парадигма», «титани», «стігма», «тіф» чи «єтимон» (працює внутрішньомовне регулювання). Натомість велику проблему цей правописний момент становить із погляду методики викладання української мови особам, які звикли до російської вимови і правопису грецьких і латинських запозичень. Тому в цьому правилі закладено важливу інтенцію – навчити української мови та правопису тих людей, для кого вона не є рідною.

важко встановити логіку і підвести теоретичне обґрунтування. Рекомендує впровадити таку зміну і «Проект» 99 (§ 101). Дослівно ця пропозиція звучить так: «Поширити “правило дев’ятки” на правопис іншомовних власних назв». Як аргумент вказано на «невиправданість різкого протиставлення запозичених власних і загальних назв».

На нашу думку, з цією тезою можна і потрібно полегітимувати, беручи за точку відліку правило Харківського правопису 1928 р. (§ 62), який чітко розрізняє передавання чужомовної літери *i* у загальних і власних назвах і рекомендує «писати *i* у власних назвах (іменах людей, прізвищах, географічних назвах) після всіх приголосних». Такий підхід свідчить про те, що укладачі Харківського правопису добре розуміли, що передавання звуку [i] українським [и] є вагомим чинником українізації чужомовних слів. Саме тому, формулюючи правила передавання [i] на ґрунті української мови, вони виходили з важливого розрізнення загальних і власних назв за ступенем їхньої засвоєності мовою-приймачем. «Винятково, як старі запозичення, з *и* пишемо такі слова, як *Америка, Африка, Париж, Рига, Єгипет*» – цитуємо УП28 (§ 62). Маємо тут однак приклади повністю українізованих власних назв, щодо яких не йдеться ні про морфологічну адаптацію, ні тим більше про графічне відтворення. І звернімо увагу – саме щодо цих слів УП28 застосовує термін «старі запозичення» (пор.: УП93 називає слова церковного і біблійного вжитку «давно засвоєними українською мовою»). «Старі запозичення» – це власне цілком засвоєні українською мовою слова, які походять з інших мов, але на них уже не поширюються правила написання чужомовних слів, а зокрема не поширюється і дія «правила дев’ятки». Сюди можна було б додати географічні назви *Єрусалим, Коринт, Велика Британія* тощо.¹⁸

Тому пропонуємо взоруватися на Харківський правопис 1928 р. й у власних назвах, якщо вони не стали українізованими, після всіх приголосних рекомендуємо передавати грецькі літери *ι* та *υ* українською *і*:

Арістотель < *Ἀριστοτέλης*; *Арістодем* < *Ἀριστοδῆμος*; *Тукідід* < *Θουκυδίδης*; *Демокріт* < *Δημόκριτος*; *Антигона* < *Ἀντιγόνη*; *Афродіта* < *Ἀφροδίτη*; *Гіпполіт* < *Ἱππόλυτος* тощо.

Дотримуючись цього правила, ми збережемо узвичаєну Харківським правописом 1928 р. традицію не застосування «правила дев’ятки» до власних назв і уникнемо неминучого хаосу в написанні антропонімів давньогрецького походження, бо писатимемо *Арістотель, Евріпід, Арістофан* саме так, як у будь-якому разі доведеться відтворювати ці імена в бібліографічних описах українських перекладних видань цих авторів.

¹⁸ Такий підхід виразно відрізняється від пізніших спроб легітимувати під грифом «узвичаєне написання» правопис чужомовної лексики в українській мові за традицією російської ортографії.

4. «Правило дев'ятки» й чужомовні словотвірні морфем.

«Правило дев'ятки» поширюється і на більшість словотвірних морфем. Це впливає з наведених у чинному правописі прикладів: *фіз-ичний, система, метод-ика*.

а) Продуктивні чужомовні словотвірні морфем, в яких діє «правило дев'ятки»:

грец. *-ик* > *-ик* / *-ік* / *-їк* > Напр.: *фіз-ик* / *еп-ік* / *сто-їк*

-ич-н-ий / *-іч-н-ий* / *-їч-ний* *фіз-ичний* / *еп-ічний* / *сто-їчний*

грец. *-ит* > *-ит* / *-ім* Напр.: *сталакт-ит* / *прозел-ім* / *неоф-ім*
(пор. італ. *фавор-ит*)

грец. *-ід* > *-ид* / *-ід* / *-їд* Напр.: *охр-ид* / *сульф-ід* / *гео-їд*

-ізм > *-изм* / *-ізм* / *-їзм* Напр.: *варвар-изм* / *синхрон-ізм* / *арха-їзм*

-ист / *-іст* Напр.: *гімназ-ист* / *гедон-іст*

б) Українські словотвірні морфем, котрі беруть участь в морфологічній адаптації чужомовних іменників, у яких «правило дев'ятки» не діє:

-ія (ніколи *-ия*)

παλινωδ-ία > *палінодія*

κωμωδ-ία > *комедія*

συμπάθ-εια > *симпатія*

ποίη-σις > *поезія*

γυμνάσι-ον > *гімназія*

ἀμβροσι-ία > *амброзія*

пор.: лат. *flexio* > *флексія, революція*

-ій (ніколи *-ий*)

ἀμφίβραχ-υς > *амфібрахій*

βαπτιστήρι-ον > *баптистерій*

ἐργαστήρι-ον > *ергастерій*

III. Особливості засвоєння візантійського ономастикону в українській мові

Принцип націоналізації

Проблема україномовної адаптації візантійського ономастикону має особливості. Визначальний принцип, який повторюється при засвоєнні середньовічних імен (греко-візантійських і латинських) сучасними європейськими мовами, можна визначити терміном «націоналізація». Щодо середньовічних імен ідеться не так про фонематичну адаптацію, як про заміну середньовічного антропоніма вже знаціоналізованою формою імені, що має біблійне, грецьке чи латинське походження. Напр.: лат. *Jacobus Vitriacensis*, нім. *Jakob von Vitry*, франц. *Jacques de Vitry*, укр. *Яків Вітріський*.

Стилістична адаптація візантійських імен

Прищеплені на українському мовному ґрунті імена біблійного, грецького чи латинського походження спершу пройшли фонематично-морфологічну адаптацію, а потім деякі з цих імен цілком зукраїнізувалися. Ось найпоширеніші з них:

Ἀνδρέας > *Андрей* > *Андрій*
Ἀθανάσιος > *Атанасій* > *Атанас* > *Опанас*
Ἀλέξανδρος > *Александр* > *Олександр*
Ἀλέξιος > *Алєксій* > *Олексій*
Ἀρσένιος > *Арсеній* > *Арсен*
Βασίλειος > *Василій* > *Василь*
Δημήτριος > *Димитрій* > *Дмитро*
Ἰγνάτιος > *Ігнатій* > *Інат*
Ἰωάννης > *Йоан* > *Іван*
Μιχαήλ > *Михаїл* > *Михайло*
Νικήτας > *Никита* > *Микита*
Νικόλαος > *Миколай* > *Микола*

Називаючи цими іменами історичних осіб, які належать візантійському середньовіччю, послідовно робимо вибір на користь архаїчної форми:

Йоан Золотоустий / Златоустий / Златоуст, Михаїл Палеолог, Никита Хоніат, Димитрій Хоматіан, Атанасій Александрійський, Алєксій Комнин.

І в цьому можна вбачати ще один підхід у засвоєнні візантійських імен українською мовою, який можна назвати стилістичною адаптацією. Передумови для стилістичної адаптації закладені в ономастичній синонімії української мови, яка пропонує вибір. А вибір – це вже проблема, котра вимагає осмислення і встановлення певної закономірності у відданні переваги одній формі над іншою. На матеріалі античної історії стилістична адаптація передбачає віддання переваги імені *Александр Македонський* перед *Олександр Македонський*, а звідси і вмотивованість називати засноване Александром Македонським місто *Александрією*, а від назви міста будемо мати *Александрійську школу богослов'я, александрійських граматиків, александрійських філософів* і багато інших реалій, пов'язаних із різними ділянками елліністичної александрійської гуманітаристики¹⁹.

¹⁹ Без усвідомлення такого вибору можна прийти до пародійного варіанту, як-от приклад із української «Вікіпедії», де у статті про Помпея Трога, римського історика I ст. до н. е., його універсальну історію «*Historiae Philippicae*» в 44 книгах названо «Пилиповою історією» – на тій, очевидно, підставі, що ім'я македонського царя Філіпп постало в його українській версії, тож батько Александра Македонського став Пилипом.

Застосування «правила дев'ятки» до написання антропонімів візантійського походження

Принцип націоналізації у засвоєнні візантійських імен проявляється, зокрема, у застосуванні щодо них «правила дев'ятки» на рівні словотвірних морфем:

Юстин < *Ἰουστίνος*; *Дамаскин* < *Δαμασκῆνος*; *Мартин*, *papa* (з наголосом на останньому складі, але: нім. ім'я *Márтин*); *Іполит* (із наголосом на останньому складі) < *Ἰππόλυτος*, якщо йдеться, наприклад, про св. *Іполита Римського* (але: *Гіпполіт*, герой трагедії Евріпіда).

Семантична адаптація візантійських імен

Треба згадати про ще один тип адаптації, доволі поширений, коли йдеться про засвоєння візантійських імен. Оскільки частиною імені візантійських історичних осіб часто стають апелятиви, в чужомовному засвоєнні вони потребують перекладу. Такий тип засвоєння чужомовної назви А. Білецький називає семантичною адаптацією:

Μάξιμος Ὁμολογητής – *Максим Ісповідник*; *Ἰουστίνος Ὁ Μάρτυς* – *Юстин Мученик*; *Δίδυμος Τυφλός* – *Дідим Слепець*; *Ἰωάννης Ὁ Χρυσόστομος* – *Йоан Золотоустий / Златоустий / Златоуст*.

Розділ II.

Правопис латинських власних і загальних назв: спостереження правописної ентропії та шляхи її подолання

I. Особливості правопису латинських запозичень в українській мові

Українська мова має давню історію запозичень із латини. Латинські загальні назви, які увійшли в українську мову на найдавніших етапах її розвитку (часто – за посередництвом інших мов) настільки трансформувалися, що здебільшого не сприймаються як чужомовні слова. Наприклад: *барвінок* < *per-vinca*; *бесаги* < *bisaccium*; *комин* < *caminus*; *комора* < *camera*; *кума* < *summater*; *скриня* < *scripium*; *цибуля* < *caerula* тощо.

Зрозуміло, що правопис цих «неусвідомлюваних» латинізмів керується загальними правилами української мови: на них не поширюються правила правопису чужомовних слів, а тому написання таких слів виходить за межі нашого огляду.

Нас цікавить, натомість, правопис тих латинських запозичень, походження яких загалом прозоре й усвідомлене. Такі латинізми великою мірою

зберігають видимий зв'язок зі своїми етимонами, зазнавши лише деякої морфологічної та фонематично-графічної адаптації. Саме остання, як найрелевантніша для заявленої теми, перебуватиме в центрі нашої уваги.

Оскільки на час засвоєння українською мовою більшості латинських назв живої фонематичної системи латинської мови вже не існувало, вирішальний вплив на правопис латинізмів в українській мові справили різні традиції читання і вимови латинських слів.

На українських землях історично усталеною (і досі переважно використовуваною у вивченні латини) є т. зв. німецька традиція посткласичного читання та вимови. Абсолютну більшість латинізмів українська мова увібрала саме у відповідному до цієї традиції фонематичному оформленні, хоч в окремих випадках можна говорити і про посередництво грецької мови, а власне візантійської традиції передавання окремих літер латинського алфавіту.

У спостереженнях над характерними для української мови механізмами адаптації чужомовних запозичень, які взаємодіяли із правилами читання та вимови латинських слів, у процесі засвоєння латинізмів помічними виявилися різні версії українського правопису, а саме Харківський правопис 1928 р. (УП28), Правопис української мови (УП93), «Український правопис: проект найновішої редакції» 1999 р. («Проект» 99), а також чинний Правопис 2019 р. Усі ці версії, попри деяку їхню неповноту, несистемність і фрагментарність у ділянці, яка нас цікавить, усе ж містять, на нашу думку, вдалі спостереження та рекомендації, котрі використано й у нашому огляді.

II. Фонематична і морфологічна адаптація латинських власних і загальних назв: дискусійні питання передавання окремих літер і буквосполучень

Далі розглянемо дискусійні випадки передавання латинських літер і буквосполучень в українських адаптаціях латинських власних і загальних назв та сформулюємо найрелевантніші шляхи подолання правописної ентропії у правописі слів латинського походження.

§ 1. Латинська *B b*

Латинську літеру *b* у загальних і власних назвах латинського походження загалом передаємо українською *б*:

бакалавр < *baccalaurus*; *бreve* < *breve*; *Бальб* < *Valbus*; *Брундізії* < *Brundisium* тощо.

Існує, однак, низка латинських імен, які в деяких контекстах (переважно у сфері церковного вжитку) вживаються у варіанті, засвоєному за

греко-візантійським посередництвом: у грецькій мові відповідником латинської **b** є **β**, а тій, згідно з візантійською традицією вимови, в українських запозиченнях відповідає **в**:

Амвросій < *Ambrosius*; *Венедикт* < *Benedictus* тощо.

§ 2. Латинська **C c**

Виходячи із прийнятої у нас «німецької» традиції читання та вимови, перед голосними переднього ряду (позначуваних літерами **e**, **i**, **y** та буквосполученнями **ae**, **oe**) латинській літері **c** відповідає українська **ц**; у всіх інших випадках відповідає українська **к**:

церебральний < *cerebralis*; *циркуль* < *circulus*; *цинік* < *cynicus*; *Цезар* < *Caesar*; *Цицерон* < *Cicero* тощо.

капітал < *capitalis*; *окуляр* < *ocularis*; *акт* < *actum*; *клас* < *classis*; *Cato* < *Катон*; *Claudius* < *Клавдій* тощо.

Винятками є ті слова, переважно власні назви, в яких до нас дійшла, здебільшого завдяки посередництву грецької мови, не традиційна, а первісна вимова літери **c** як [к] у всіх позиціях²⁰:

кельти < *Celtae*; *кесар* < *Caesar*; *Келестин* < *Caelestinus*; *Кельс* < *Celsus* та ін.

§ 3. Латинська **G g**

Правила латинської мови передбачають читання літери **g** як [ʒ]. Проте внаслідок тяжіння української мови до фрикативного [z] при засвоєнні запозичених із латини загальних назв літері **g** відповідає українська літера **з**:

аргумент < *argumentum*; *генерал* < *generalis*; *регіон* < *regio*; *прогрес* < *progressus*; *геній* < *genius* тощо.

Щодо цього принципово погоджуються всі чотири взяті до уваги версії українського правопису. Відмінність полягає лише у трактуванні старіших і новіших запозичень: в УП28 (§ 55) зазначено, що новіші запозичення пишуться з **ʒ**, давніші – з **z**:

аґент < *agens*; *аґітація* < *agitatio*; але: *ґрадус* < *gradus*; *еґоїзм* < *egoismus*.

Зрозуміло, таке розрізнення для сучасного українського мовця геть неактуальне. Тому видається доцільним триматися рекомендації УП2019 (§ 122) щодо послідовного передавання у загальних назвах латинської **g** українською **z**²¹. Слушний виняток, однак, пропонує «Проект» 99 (§ 95): вживати

²⁰ Пор.: Розд. І.І цієї статті.

²¹ Пор.: Розд. І, прим. 4 цієї статті.

літеру *ſ* для передавання латинської *g* у цілковито не засвоєних, а радше транслітерованих із латини словах і виразах:

альтер еро < *alter ego*; *персона нон грата* < *persona non grata*²².

Інша справа з власними іменами та назвами. На нашу думку, для них принцип передавання літери *g* українською *z* загалом непридатний, адже, якщо у загальних назвах маємо справу з хай запозиченими, але українськими словами, то у випадку латинських власних назв ідеться таки про назви чужомовні, вимову яких варто відтворювати якнайближче до оригіналу. Це, до того ж, допоможе зберігати у свідомості українського мовця розрізнення між *g* і *h* в оригінальному написанні:

Гай < *Gaius* (а не: *Гай*); *Гальба* < *Galba* (а не: *Гальба*); *Галерій* < *Galerius* (а не: *Галерій*); *Гней* < *Gneius* (а не: *Гней*) тощо.

Втім, і тут варто вказати на винятки. Ними є окремі власні імена, широко вживані й віддавна засвоєні в українській мові:

Август < *Augustus*; *Августин* < *Augustinus*.

Критерій не цілковито однозначний, а тому, на нашу думку, може залишатися факультативним написання окремих імен, як-от *Вергілій* / *Вергілій* < *Vergilius*.

Окремо слід звернути увагу на дублети, зумовлені шляхом запозичення – безпосередньо з латинської мови або за візантійським посередництвом. В останньому випадку латинській *g* відповідала грецька *γ*, що її, за візантійською традицією вимови, передаємо українською *z*:

Сергій (давньоримський номен) / *Сергій* (ім'я двох патріархів Константинополя) < *Sergius*.

§ 4. Латинська *H h*

Латинську літеру *h* у запозичених латинських загальних назвах послідовно відтворюємо українською *z*:

гуманний < *humanus*; *гонопар* < *honorarium*; *гербарій* < *herbarium* тощо.

Те саме стосується і власних назв:

Гонорій < *Honorius*; *Горацій* < *Horatius*; *Геренній* < *Herennius* тощо.

²² Це, по суті, етранжизми, за визначенням Олекси Горбача, «в широкому розумінні лексично-фразеологічні, словотвірні, синтаксичні й семантичні запозичення з чужих мов, у вужчому розумінні – лексично-фразеологічні позичення, не цілком ще засвоєні з фонетично-словотвірного погляду. Е. становлять одну з форм збагачення лексики; вони приходять або разом з новозасвоєними поняттями і предметами і таким чином становлять і важливе джерело для іст. культури, або як вираз мовно-стилістичної моди окремих соц. прошарків» (*Енциклопедія українознавства*. Словникова частина (ЕУ-ІІ), т. 2. Париж – Нью-Йорк 1957, с. 649).

Винятками є імена імператорів, пап, святих тощо із початковою **h**, засвоєні за посередництвам візантійської традиції. Латинській літері **h** на початку слова перед голосною у грецькій мові відповідав густий придих, який із часом перестали вимовляти; тож і в українізованих іменах його не передають: *Адріан* < *Nadrianus*.

§ 5. Латинська **L l**

У «німецькій» традиції читання латинських текстів немає диференціації фонем [l] за ознакою твердості / м'якості; натомість дещо пом'якшену вимову можна вважати її інтегральною ознакою. Всі чотири розглянуті версії українського правопису (УП28, § 54; УП93, § 86; «Проект» 99, § 94; УП2019, § 121), на нашу думку, слушно погоджуються щодо двох правил передавання чужомовних (зокрема латинських) буквосполучень, а саме: **l** у сполученні **le** послідовно передаємо як **л** без пом'якшення:

лекція < *lectio*; *легенда* < *legenda*; *делегат* < *delegatus* тощо.

Однак у сполученні з наступною літерою, що позначає приголосний, **l** завжди передаємо через **л** із пом'якшенням:

факультет < *facultas*; *бальнео-* < *balneum*; *пульс* < *pulsus* тощо.

Щодо латинських власних назв, то передавання **l** у них твердим **л** слід вважати загальним правилом, яке стосується не тільки сполучення **le**:

Луперк < *Lupercus*; *Луцілій* < *Lucilius*; *Авл* < *Aulus*; *Ювенал* < *Iuvenalis*; *Клаудій* < *Claudius*; *Плавт* < *Plautus* тощо.

Винятком із цього правила є ті випадки, коли **l** передує літері, яка позначає приголосний; тоді, як і в загальних назвах, латинській **l** відповідає українська **л** із пом'якшенням:

Кальпурній < *Calpurnius*; *Цільній* < *Cilnius*; *Супліцій* < *Sulpicius*; *Фульгенцій* < *Fulgentius* тощо.

Стосовно передавання **l** в інших сполученнях і позиціях усі версії правопису так само одностайні в тому, що єдиного правила стосовно м'якості чи твердості результуючого **л** немає: м'якість / твердість визначається традицією, зокрема шляхом і часом входження латинського слова в українську мову:

артикул < *articulus*; *капітал* < *capitalis*; але: *циркуль* < *circulus*; *магістраль* < *magistralis*

латинський < *latinus*; *фабула* < *fabula*; але: *вакуоля* < *vasiоla*

колонія < *colonia*; але: *туберкульоз* < *tuberculosis*

лунатизм < *lunatismus*; але: *плюс* < *plus*

Утім, вказати на закономірності можна і варто. Це частково робить УП28 (§ 54), де слушно зазначено, що *л* послідовно пом'якшується в (особливо притаманних для латинських запозичень) морфологічних комплексах:

-лювати < *-lare*; *-люція* < *-lutio*; *-ляр* < *-laris*; *-лярний* < *-laris*; *-лярі-* < *-lari-*; *-лятор* < *-lator*; *-ляція* < *-latio*; *-льоз* < *-losis*; *-льоза* < *-losis*; *-льозний* < *-losis*.

Це узагальнення, однак, варто поширити не тільки на слова з однако-вими формантами, а й на спільнокореневі слова. Інакше кажучи, якщо в одних словах певного латинського кореня *l* традиційно передаємо твердим чи м'яким *л*, то так само воно буде передаватися і в інших словах цього кореня:

клас < *classis*; *класик* < *classicus*; *класицизм* < *classicismus*

люмен < *lumen*; *люмінесцентний* < *luminescens*; *ілюмінація* < *illuminatio*; *ілюмінатор* < *illuminator*.

§ 6. Латинська S s

Жодна із розглянутих версій українського правопису не регулює відтворення в українських запозиченнях латинської *s* (УП28 у § 59 лише наводить деякі приклади без жодних нормативних приписів). Отож у рекомендаціях щодо врегулювання доцільно виходити передусім із прийнятої у нас традиції читання латинською мовою.

Латинську *s* передаємо українською *с* у всіх позиціях, окрім випадку інтервокальної позиції та позиції перед літерою, що позначає дзвінкий чи сонорний приголосний:

сигнал < *signale*; *солярний* < *solaris*; *спеціальний* < *specialis*; *університет* < *universitas*; *демонстрація* < *demonstration* тощо.

А от коли *s* стоїть між голосними або передує літері, що позначає дзвінкий чи сонорний приголосний, в українських запозиченнях, відповідно до традиційного способу читання і вимови, їй відповідає *з*:

казус < *casus*; *роза* < *rosa*; *абразивний* < *abrasivus*; *вокалізм* < *vocalismus* тощо.

Передаємо *s* як *з* і в буквосполученні *ns*, якщо воно перебуває в інтервокальній позиції:

офензива < *offensivus*; *монзура* < *tonsura*; *цензура* < *censura*; *претензія* < *praetensio*; *тензор* < **tensor*.

Виятки, на які, зокрема, звернено увагу в УП28:

інтенсивний < *intensivus*; *екстенсивний* < *extensivus*; *сенс* < *sensus*.

Не поширюється правило на випадки, коли *n*, яке передує *s*, є кінцевою літерою в префіксі:

консонантизм < *con-sonantismus*; *консилиум* < *con-silium*; *інсульт* < *in-sultus*; *інсинуація* < *in-sinuatio*; *інсуляція* < *in-sulatio*.

Ті самі принципи надаються і для українізації власних імен і назв латинського походження:

Сервій < *Servius*; *Сулла* < *Sulla*; *Віпсанія* < *Vipsania*

Назон < *Naso*; *Пізон* < *Piso*; *Кезон* < *Kaeso*; *Цезар* < *Caesar*; *Брундізії* < *Brundisium*.

Однак деякі імена, як-от імена імператорів, засвоєно через візантійську традицію, за якою відповідник латинської *s* – грецька *σ* – в інтервокальній позиції вимовляється без одзвінчення, а отже, й в українському засвоєнні їй відповідає *с*, а не *з*: *Веспасіан* < *Vespasianus*.

§ 7. Латинська *T t*

Цілковито не згадується у розглянутих версіях українського правопису і передавання латинської *t*. У більшості випадків у запозиченнях передаємо її українською *т*. З особливостями передаємо цю літеру, лише коли вона перебуває у буквосполученні *ti*, але й за цієї умови – не у всіх випадках. Якщо після буквосполучення *ti* в латинському слові йде літера, що позначає приголосний, зберігаємо передавання *t* через *т*:

активний < *activus*; *титул* < *titulus*; *Каміліна* < *Catilina*; *Тібулл* < *Tibullus* тощо.

Натомість коли після буквосполучення *ti* йде літера, що позначає голосну, то за «німецькою» традицією *t* вимовляємо як [ц] і передаємо літерою *ц*:

лекція < *lectio*; *нація* < *natio*; *Пронерцій* < *Propertius*; *Анцій* < *Antium* тощо.

Це правило, однак, не спрацьовує, коли сполучення *ti* стоїть на початку слова або ж йому передують літери *s*, *t* чи *x*:

тіара < *tiara*; *бестія* < *bestia*; *Аммій* < *Attius*; *Сексмії* < *Sextius* тощо.

Не стосується це правило й латинських власних назв та імен, запозичених через візантійську традицію, у якій для *τ*, грецького відповідника латинської *t*, збереглося прочитання [т] незалежно від позиції: *Лавренцій* < *Laurentius*.

Деколи різний шлях запозичення власних імен призводить до появи дублетів:

Теренцій (давньоримський номен) / *Теренцій* (ім'я християнського святого) < *Terentius*.

§ 8. Латинська X x

Латинська *x* може видатися просто графічною заміною буквосполучення *cs*, стосовно якого начебто мали би працювати загальні правила відтворення латинських *c* і *s*. Мабуть, саме тому її оминули увагою всі чотири розглянуті версії українського правопису. Справді, латинську *x* переважно передаємо поєднанням *кс*:

екскавація < *excavatio*; *експеримент* < *experimentum*; *ексклюзивний* < *exclusivus* тощо.

Проте є випадки, коли в запозиченнях цю літеру відтворює буквосполучення *кз*. Це відбувається винятково за умови, що *x* стоїть в інтервокальній позиції, проте ця умова недостатня. Такий варіант передавання латинської *x* маємо у тих випадках її інтервокальної позиції, коли на подальшу голосну падає наголос:

екзамен < *exa'men*; *екзил* < *exi'lium* тощо.

Цей принцип поширюється й на ті випадки, коли наголос падає на наступну голосну після інтервокальної *x* не в самому латинському слові, від якого відбулося запозичення, а в тому, яке служило вихідним у його словотворі:

екзистенція < *existe'ntia* (< *exi'stere*); *екземпляр* < *exempla're* (< *exe'tplum*) тощо.

Тоді ж, коли в самому латинському слові немає наголосу на наступній після інтервокальної *x* голосній і такого наголосу не було у словотвірно вихідному слові, одзвінчення не відбувається, а отже, в українському запозиченні *x* передаємо через *кс*:

сексуальний < *sexua'lis*; *анексія* < *anne'xio* тощо.

Зберігається неодзвінчена вимова (а отже, й написання в українських запозиченнях через *кс*) і тоді, коли в безпосередньо запозичуваному латинському слові наголос падає на наступну після інтервокальної *x* голосну, проте не падав на неї у словотвірно вихідному:

таксація < *taxa'tio* (< *ta'xo*); *релаксація* < *relaxa'tio* (< *rela'xo*) тощо.

§ 9. Проблема спрощення / збереження подвоєння літер, які позначають приголосний у власних і загальних назвах латинського походження

Питанню відтворення в українських запозиченнях подвоєння літер, які передають приголосний, віділяють увагу всі чотири розглянуті версії українського правопису. Вбачалося доцільним вибрати з кожної з них ті норми, які, на нашу думку, є слушними щодо запозичень із латинської мови.

Усі чотири погоджуються в тому, що в загальних назвах подвоєння приголосних спрощується (УП28, § 61; УП93, § 89; «Проект» 99, § 99; УП2019, § 128):

терор < *terror*; *сукулент* < *succulentus*; *інтелект* < *intellectus* тощо.

Чинна версія українського правопису, а також «Проект» 99 містять важливе уточнення: у запозиченнях подвоєння все ж зберігається, якщо воно виникло внаслідок збігу однакових приголосних кореня і префікса (у латинській мові – здебільшого внаслідок асиміляції) і при цьому українською мовою засвоєно також непрефіксоване слово (УП93, «Проект» 99; УП2019, § 128):

імміграція < *im-migratio* (*міграція* < *migratio*); *інновація* < *in-novatio* (*новація* < *novatio*); *ірреальний* < *ir-realis* (*реальний* < *realis*) тощо.

Це правило, однак, не діє, якщо значення запозиченого непрефіксованого слова далеко відійшло від значення префіксованого:

коректор < *cor-rector* (*ректор* < *rector*); *колекція* < *col-lectio* (*лекція* < *lectio*); *анотація* < *an-notatio* (*нотація* < *notatio*); *комісія* < *com-missio* (*місія* < *missio*) тощо.

Варта уваги і вказівка, запропонована в «Проекті» 99 і збережена в УП2019: у низці загальних назв подвоєння зберігається тоді, коли це допомагає уникнути небажаної омонімії:

сумма < *summa* (*сумма* (*теології*)) – *сума* (*грошей*)), *булла* < *bullā* (*булли* (р. в. одн.) – *були* (III ос. мн. мин. ч. дієслова «бути»)); *аннал* < *annalis* (*аннальний* – *анальний*) тощо.

Цілком погоджуємося також із положенням як УП93, «Проекту» 99, УП2019, що подвоєння літер, які позначають приголосні, зберігається у запозичених власних назвах (а також у похідних від них словах):

Сулла < *Sulla*; *Цінна* < *Cinna*; *Варрон* < *Varro*; *Коммод* < *Commodus*; *Красс* < *Crassus*; *Галлія* < *Gallia*; *Канни* < *Caninae* тощо.

§ 10. Латинські *I i / Y y*

Ідеться про латинську літеру *i* (а також *y*, що трапляється переважно у словах грецького походження; всі подальші зауваження цього підрозділу стосуватимуться і її), коли відповідний їй звук творить склад, що за прийнятою у нас «німецькою» традицією читання латинських текстів вимовляється як [i]. В українських запозиченнях, однак, на це просте правило накладаються особливості української фонетики, що зумовлює різні способи передавання латинської літери *i/y* в різних ситуаціях. Усі чотири розглянуті версії українського правопису (УП28, § 62; УП93, § 90; «Проект» 99, § 101; УП2019, § 129)

досить одностайні у визначенні цих ситуацій; утім, є між ними й розбіжності, про які буде відповідно зазначено.

Отож латинську *i* на початку слова завжди відтворюємо українською *i*:

інклюдія < *inclusio*; *інтимний* < *intimus*; *Італія* < *Italia* тощо.

Так само й тоді, коли латинська *i* стоїть перед літерою, що позначає голосний:

соціальний < *socialis*; *радіація* < *radiatio*; *тріумф* < *triumphus*; *Доміціан* < *Domitianus*; *Сципіон* < *Scipio* тощо.

Відтворення латинської *i* українською *i* зберігається, згідно із загальним правилом, також усередині слова і перед приголосним у тих випадках, коли в запозиченні відтворюваній *i* передує звук, позначуваний українськими буквами **б, п, в, м, ф, г, ґ, к, х, л, н**. Для зручності правописної регламентації, на нашу думку, варто вказати відповідні латинські літери та їхні сполучення в латинських словах, а саме: **b, ch, f, g, h, l, m, n, ph, u (v)** (остання – коли означає нескладовий звук; див. відповідний підрозділ нижче):

стабільний < *stabilis*; *рахіт* < *rachitis*; *філія* < *filia*; *агітація* < *agitatio*; *мінорний* < *minor*; *ліквідний* < *liquidus*; *нігілізм* < *nihilismus*; *опінія* < *opinio* тощо.

Виятками є деякі «старі запозичення» (цей термін вживає УП28), які мають чужомовне походження, але вже цілком засвоїлися в українській мові і стали українськими словами:

миля < *mille*; *католик* < *catholicus*; *спирт* < *spiritus* тощо.

Щодо випадків, коли латинське *i* перед подальшою літерою, яка означає приголосний, передаємо українським **и**, то український правопис у всіх розглянутих версіях приписує робити це згідно з «правилом дев'ятки». Як відомо, це правило полягає в тому, що після **д, т, з, с, ц, ж, ч / ш, ш, р в** українських запозиченнях чужомовній *i* відповідає українська **и**. Вважаємо, що й тут зручніше регламентувати перелік відповідних літер у вихідному слові; таким чином «правило дев'ятки» у застосуванні до запозичень з латинської мови стає, так би мовити, «правилом сімки» за кількістю літер, після яких латинську *i* відтворюємо як **и** в українських запозиченнях: **c, d, r, s, t, x, z**:

циркуль < *circulus*; *кандидат* < *candidatus*; *емерит* < *emeritus*; *депозит* < *depositum*; *титул* < *titulus*; *екзил* < *exilium* тощо.

Розбіжності між «Проектом» 99, з одного боку, і УП28, УП93, УП2019, з іншого, стосуються застосування «правила дев'ятки» до власних назв. Якщо перший поширює це правило також на власні назви, то останні таке поширення заперечують; до принципу непоширення «правила дев'ятки» на правопис латинських власних назв приєднуємося і ми:

Цицерон < *Cicero*; *Цінціннат* < *Cincinnatus*; *Секундін* < *Secundinus*; *Тібулл* < *Tibullus*; *Тім* < *Titus*; *Аммік* < *Atticus*; *Норік* < *Noricum* тощо.

Втім, усі версії правопису погоджуються, що в низці давно усталених в українській мові географічних назв, які УП28 називає «старими запозиченнями», тобто назвами, цілком засвоєними українською мовою, пишемо **и**:

Сицилія < *Sicilia*; *Сардинія* < *Sardinia*; *Британія* < *Britannia*; *Корсика* < *Corsica*; *Ватикан* < *Vaticanus*.

Ми ж додамо також добре засвоєні, здебільшого шляхом церковного вжитку, власні імена святих, пап, імператорів тощо:

Августин < *Augustinus*; *Константин* < *Constantinus*; *Марина* < *Marina* та ін.

Тут можливі й дублети, зумовлені різними шляхами запозичення:

Максім (давньоримський когномен) / *Максим* (ім'я християнського святого) < *Maximus*; *Юстин* (ім'я римського історика) / *Юстин* (ім'я християнського святого) < *Justinus*.

Нарешті, спільним для всіх трьох розглянутих версій українського правопису є положення, за яким латинську **i**, що йде після іншої літери, котра позначає голосний, у запозиченнях передаємо як **ї**:

руїна < *ruina*; *ануїтет* < *annuitas*.

§ 11. Латинські літери **I i (J j)**

У латинській мові літера **i** позначає не тільки складовий, а й нескладовий звук. У другому випадку в латинських текстах деколи використовують варіант цієї літери – **j**; заради простоти і стислості ми також послідовно використовува- тимемо **j** у тих прикладах латинських слів, де **i** позначає нескладовий звук.

I (j) завжди позначає нескладовий звук, коли на початку слова (чи на початку кореня після префікса) передує іншій літері, що позначає голосний звук, або ж виступає всередині слова між двома такими літерами.

З-поміж розглянутих варіантів українського правопису регламентацію відтворення латинського **j** у запозиченнях можна відшукати в УП93 (§ 90), «Проекті» 99 (§ 101), УП2019 (§ 126). Вони погоджуються, що сполучення **j** з наступною літерою, котра позначає голосний, передаємо відповідною українською йотованою літерою (у позиції після приголосної кінцівки префікса – з апострофом); якщо ж цією наступною літерою виступає **o** – то поєднанням **йо**:

Янус < *Janus*; *юридичний* < *juridicus*; *майор* < *major*; *ін'єкція* < *in-jectio*; *об'єкт* < *ob-jectum*; *кон'юнкція* < *con-junctio* тощо.

Особливі випадки, не регламентовані в жодній із версій правопису – коли **j** стоїть перед кінцевим формантом, який у запозиченні при морфологічній адаптації замінено на українське закінчення (як-от у власних назвах із формою множини). У таких випадках латинську **j** передає йотування початкової голосної українського закінчення: *Баї* < *Vaj-ae*; *Веї* < *Vej-i*; *Помпеї* < *Pompej-i*.

§ 12. Латинські літери *U u (V v)*

U і *v* – первісно варіанти тієї самої літери; їхня диференціація у модерному написанні латинських текстів зумовлена порівняно недавньою традицією, до того ж, дещо непослідовною.

Варіант *v* у модерному написанні (крім стилізованих написів і титулів) використовують винятково для позначення нескладового звука на початку слова перед голосним або в інтервокальній позиції; в українських запозиченнях йому однозначно відповідає літера **в**:

вірус < *virus*; *візуальний* < *visualis*; *Венера* < *Venus (Vener-)*
реверс < *reversus*; *цивільний* < *civilis*; *Овідій* < *Ovidius*.

Варіант *u*, коли він передає складовий звук, у запозиченнях передаємо українською *у*. Попри це, за згаданою традицією, в деяких поєднаннях *u* позначає і нескладовий звук. Це, зокрема, буквосполучення *qu*, *gu*, *su* перед подальшою літерою, котра позначає голосний. У цих випадках безсумнівним є відтворення латинської *u* українською **в**:

квадрат < *quadratus*; *квант* < *quantum*; *Квінт* < *Quintus*
сангвінік < *sanguinicus*
персвазія < *persuasio*.

Логічно, щоб і тоді, коли *u* позначає нескладовий звук у дифтонгах, в українських запозиченнях їй відповідала **в**. Щодо цього, однак, приписи різних версій українського правопису різняться. Якщо УП28 (§ 70) впевнено наполягає на переданні такої *u* через **в**, то УП93 (§ 94) фіксує її регулярне передавання українським *у*, подаючи випадки відтворення через **в** як винятки; «Проект» 99 (§ 109), навпаки, стверджує регулярність передавання її українською **в**, а винятки вбачає у відтворенні через *у*. УП2019 (§ 131) допускає ортографічні варіанти.

Загалом можна спостерегти, що в одних випадках відтворення «дифтонгічної», тобто нескладової *u* українською **в** не викликає сумніву:

лавр < *laurus*; *автор* < *au(c)tor*; *Аврора* < *Aurora*; *Павло* < *Paulus*.

Однак в інших випадках питання передавання такої *u* через **в** чи через *у* залишається дискусійним:

ауд- / *авд-* (*аудіо* / *авдіо*, *аудиторія* / *авдиторія*, *аудієнція* / *авдієнція тощо*) < *aud-*; *каузальний* / *кавзальний* < *causalis*; *фауна* / *фавна* < *faunus*; *Фауст* / *Фавст* < *Faustus*.

На нашу думку, доцільно було б уніфікувати відтворення *u*, що позначає нескладовий звук у дифтонгах, українською **в**; це, з одного боку, забезпечило б однорідність передавання нескладової *u* загалом, з іншого, усунуло б непослідовності у спільнокореневих запозиченнях на зразок: *лавр* < *laur-us*; *лауреат* < *laur-eatus*.

§ 13. Латинські буквосполучення *ia, ie, io, ea, ua*

Поєднання літер *i, e, u*, що позначають складовий звук, із подальшими складовими голосними в українських запозиченнях передаємо за загальними правилами відтворення відповідних літер; втім, у переданні буквосполучень *ie, ia, ea, ua* треба відзначити деякі особливості.

Найповніше з-поміж розглянутих версій українського правопису регламентування цих особливостей знаходимо в УП28. Буквосполучення *ia, ie, iu* там запропоновано послідовно відтворювати в запозиченнях як *ія, іє, ію, іо* – як *іо* за деякими несистематичними винятками (§ 62); *ea, ua* – як *еа, уа* всередині слова і як *ея, уя* – в кінці (§ 63).

УП93, а також УП2019 натомість, згадуючи про сполучення *ia*, констатує відтворення його у запозиченнях як *іа* всередині запозичених слів і як *ія* – в кінці; також як несистематичний виняток («іноді») УП93 відзначає передавання сполучення *io* через *йо* (§ 90). Для сполучення ж *ie* (коли йдеться про запозичення з латинської мови) в УП93 вбачається припис про відтворення сполученням *іє* (§ 91). Цього правила дотримується і УП2019 (§ 129).

На нашу думку, особливості передавання згаданих буквосполучень у латинських запозиченнях доцільно регламентувати з вибіркоvim залученням вказівок обох згаданих версій українського правопису, як подано далі.

Латинське буквосполучення *ie* всередині слова після приголосних передаємо як *іє*:

бієнале < *biennalis*; *карієс* < *caries*; *клієнт* < *cliens*; *Лабієн* < *Labienus* тощо.

Поєднання *ea, ia, ua* в кінці слова відтворюємо як *ея, ія, уя*:

панацея < *panacea*; *Юдея* < *Judea*; *копія* < *copia*; *контроверсія* < *controversia*; *статуя* < *statua*; *Падуя* < *Padua* тощо.

В усіх інших випадках поєднання *ea, ia, ua* передаємо за загальними правилами відтворення відповідних літер, тобто як *еа, іа, уа*:

реальний < *realis*; *матеріальний* < *materialis*; *актуальний* < *actualis* тощо.

Щодо буквосполучення *io*, то його в запозиченнях відтворюємо як *іо*, за окремими винятками, здебільшого зумовленими посередництвом інших мов при запозиченні:

одіозний < *odiosus*; *офіціозний* < *officiosus* тощо.
курйоз < *curiosus*; *серйозний* < *seriosus*.

Загальні рекомендації

Детально вивчивши проблему фонематичної та морфологічної адаптації грецьких і латинських запозичень в українській мові, доводиться погодитися із критеріями врегулювання правопису чужомовних слів, які сформулював Ю. Шевельов, а саме:

Увага до розумного збереження мовних підсистем, як фонематичної, так і морфологічної, і увага до історичної традиції – дві засади, занедбані або відкидані донедавна, обидві з постійною увагою до тенденцій сучасного розвитку, повинні стати неодмінними в регулюванні правопису, але не до меж перекручення або ігнорування уже вкорінених фактів живої мови. І ще раз: окремі тверді правила для новоприйраних варваризмів.²³

Важливо відзначити принциповий підхід, спільний для адаптації грецьких і латинських власних і загальних назв: українська мова запозичує грецькі та латинські слова, беручи основу, а не грецьку чи латинську форму називного відмінка. Отже, відбувається засвоєння назви-прототипу.

Морфологічної адаптації зазнають усі чужомовні назви, за винятком тих, які не можна вкласти в парадигми відмінювання мови, що їх адаптує. Важливо брати до уваги, що морфологічна адаптація в окремих випадках, зокрема коли йдеться про відтворення дифтонгічних сполучень, може мати свої закономірності, які відрізняються від правила передавання дифтонгічних сполучень у корневих морфемах.

Для врегулювання правопису грецьких і латинських власних і загальних назв важливе значення мають характерні для української мови загальні правила адаптації чужомовної лексики. Саме щодо них вдалося почерпнути найбільше корисної інформації з розглянутих версій правопису, зокрема чимало положень Харківського правопису 1928 р. видалися нам достатньо слухними, щоби включити їх і до наших рекомендацій. Так у питаннях застосування «правила дев'ятки» у правописі грецизмів і латинізмів, вибору поміж *z* і *ʒ* (у латинських назвах), а також у врегулюванні правила збереження чи спрощення подвоєних літер, які позначають приголосні звуки, ми вважаємо за доцільне повернутися до наскрізної тези УП28 про розрізнення загальних і власних назв за ступенем їхньої засвоєності мовою-приймачем. Загальні назви – це зазвичай засвоєні мовою слова, які підлягають також морфологічній адаптації і сприймаються мовою як адаптовані, власне «усиновлені», тобто свої. Власні назви – це головню не засвоєні мовою власні імена, щодо написання яких важливо виробити чіткі правила та користуватися ними беззастережно. Але це та група чужомовної лексики, яка найменше піддається асиміляції до фонологічної системи мови-приймача (у нашому випадку йдеться про українську мову).

²³ Шевельов Ю. Про критерії, с. 29.

У виробленні правил правопису власних і загальних назв грецького походження важливо розмежовувати слова античного та візантійського походження і залежно від того дотримуватися «латинської» чи «візантійської» моделі. При адаптації власних і загальних назв, щодо яких немає узвичаєної традиції, керуватися правописними нормами, відхилення від яких допустиме лише в окремих випадках (з огляду на какофонічність або якісь інші причини, що їх неможливо передбачити). Ці правописні норми мають віддавати перевагу «латинській» моделі, хоч би в інтересах зближення українського правопису з нормами, прийнятими в європейській гуманітарній науці. Однак, керуючись цим правилом, треба брати до уваги особливості морфологічної адаптації та дотримання правил українського словотвору.

Наступним кроком після написання цієї статті має стати створення правописних списків грецьких і латинських власних і загальних назв із уніфікованим правописом і з мотивацією пропонованого їхнього написання.

Використана література

1. Білецький А. Адаптація давньогрецького ономастикону в східнослов'янських мовах. Частина I // *Іноземна філологія* 1971 (24) (Питання класичної філології, № 9) 17–22.
2. Білецький А. Адаптація давньогрецького ономастикону в східнослов'янських мовах. Частина II // *Іноземна філологія* 1972 (28) (Питання класичної філології, № 10) 13–18.
3. Вакуленко С. Загальні тенденції в унормуванні української мови (1920–2015) // *Українська мова: унормування, розунормування, перевнормування* / за ред. С. Вакуленка; за участі К. Каруник. Харків: Харківське історико-філологічне товариство 2018, с. 7–258.
4. *Історія українського правопису XVI–XX століття*: хрестоматія / упоряд. В. Німчук, Н. Пуряєва. Київ 2004.
5. Соневицький М. Вступні завваження // М. Соневицький. *Історія грецької літератури*. Рим 1970, с. VI–XI.
6. *Термінологічно-правописний поради́ник для богословів та редакторів богословських текстів* / упоряд. М. Петрович. Львів 2003.
7. Шевельов Ю. Про критерії в питаннях українського офіційного правопису // *Український правопис і наукова термінологія: історія, концепції та реалії сьогодення: матеріали засідань Мовознавчої комісії та Комісії всесвітньої літератури НТШ у Львові 1994–1995 рр.* Львів 1996, с. 19–29 [Передрук із журналу *Березіль* 9–10 (1995) 160–168].